

ВИХОВНА РОБОТА

Оксана Дуброва

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ 5–7 РОКІВ

На сьогоднішній день існує багато досліджень, присвячених визначенню місця та значення спілкування в житті людини. Спілкування – об'єктивна необхідність існування суспільства і людини в ньому. Усе свідоме життя людини від народження до глибокої старості відбувається в атмосфері спілкування. Тільки в спілкуванні й через спілкування людина проявляється як особистість, осягає сенс свого буття, свою самоцінність і значущість. Без спілкування неможливим було б саме виникнення людини не тільки в історичному розвитку живої природи, вона не могла б сформуватися в онтогенезі. Підтвердження цієї тези знаходимо в працях І. Беха, В. Заслуженюка, Т. Кравченко, В. Ларцева, Ю. Левади, В. Малахова, Н. Миропольської, Р. Немова, Б. Паригіна, А. Омарова, В. Семиченко, В. Шеломенцева та ін.

Важливим у спілкуванні є культура поведінки та культура спілкування. Культура спілкування не є вродженою властивістю людини; вона формується у процесі цілеспрямованих педагогічних дій, які передбачають створення таких умов, які найбільшою мірою забезпечували б набуття дитиною відповідних знань, емоційних ставлень, умінь і навичок мовної комунікації тощо, зважаючи на її вікові та індивідуальні особливості. Проблему культури спілкування досліджували О. Даниленко, В. Малахов, М. Ночевник, В. Шеломенцев.

Теоретично й експериментально доведено, що дошкільне дитинство є найбільш сенситивним часом для започаткування формування і розвитку тих чи інших якостей особистості. Характерними ознаками цього періоду є надзвичайна пластичність психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн), висока емоційна чутливість, яка сприяє розвитку моральних почуттів (О. Запорожець), поява новоутворень у вигляді усвідомлених мотивів (О. Леонт'єв), етичних інстанцій (Д. Ельконін). Тому вважаємо, що формування основ культури спілкування слід починати саме в дошкільному дитинстві.

Питанням формування культури спілкування у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку займалися О. Кульчицька, М. Мачуська, С. Петеріна, Л. Черевко.

Мета статті – розкрити методику формування основ культури спілкування у дітей 5–7 років, які навчаються в НВК «дошкільний навчальний заклад – початкова школа».

Дослідно-експериментальна робота проводилася у навчально-

виховних комплексів «Кіровоградський колегіум» і «Зорецвіт» (м. Кіровоград) на базі старших груп та перших класів за розробленими нами програмами для виховних годин **«Формування основ культури спілкування у старших дошкільників»** і **«Формування основ культури спілкування у першокласників»**. Програми складаються з 11 тем, зміст, форми і методи реалізації яких дібрані за логікою наступності. Кожна тема, залежно від успішності оволодіння дітьми закладеної в них тематики, розглядалася протягом 2–5 занять.

За своїм змістом запропоновані теми давали можливість познайомити дітей з мовними та немовними способами вітання і прощання (Тема «Вітання і прощання»); з формами звернення до дорослих та однолітків, знайомих і незнайомих людей (Тема «Звернення»); передбачали вивчення та закріплення слів подяки та вибачення (Тема «Слово чемне кожному приємне»); виховувати в дошкільників і молодших школярів поважне ставлення до співрозмовника та вміння поступатися (Тема «Уміння поступатися»). Програми також передбачали ознайомлення дітей з моделями поведінки в ситуаціях знайомства, сприяли оволодінню основами проведення їх аналізу та закріплення (Тема «Давайте знайомитись»).

Важливе значення для спілкування має така емоційна особливість людини, як емпатія – когнітивна обізнаність і розуміння емоцій та почуттів іншого, відчуття та переживання емоцій іншого шляхом їх відображення або наслідування: реакція на його емоційні хвилювання [1, с. 513].

З огляду на це, до програми входили матеріали, які сприяли ознайомленню дітей з емоційними станами, допомагали оволодінню вміннями розуміння власних емоцій та емоцій інших людей (Тема «Емоції. Посмішка. Настрій»).

Вагому роль у спілкуванні відіграють почуття, їх змістове наповнення, тобто, «добррозичливе ставлення до оточення, зацікавлене і відверте співпереживання. Навіть найблагородніші спонування, виявлені в грубій, розв'язній формі, не будуть сприйняті» [8, с. 39].

Врахування цього положення, зокрема ознайомлення дітей із сутністю понять «добррозичливість», «співчуття» та способами їх прояву набуло реалізації в темах «Добррозичливість» і «Співчуття. Радість за іншого».

Говорячи про складові культури спілкування, не можна обійти увагою таке, як уміння слухати. Адже «неуміння слухати свідчить не лише про низькій рівень культури спілкування, а й про встановлення міжособистісних відносин у межах статусу влади та підлеглості, ідеалізованого уявлення про себе як про людину, яка завжди права» [7, с. 50]. Мистецтво слухати співрозмовника – одне з найважливіших у спілкуванні. У деяких людей цей талант є природним, але більшість мають вивчати це мистецтво, змінюючи усталені звички, виховуючи в собі щирий

інтерес до людей і того, що вони кажуть [3, с. 51].

Формуванню та розвитку в дошкільників і молодших школярів уміння слухати та розуміти співрозмовника сприяла робота за темою «Слухаю та чую», а вміння висловлюватися стисло та зрозуміло – тема «Хто хоче розмовляти...».

Зважаючи на вікові особливості дітей і розроблену нами тематику виховних годин, основними методами роботи обрали:

- наочні (відеоролики; мультфільми; малюнки, фотографії, плакати);
- словесні (бесіди – етична, вступна, підсумкова; читання (слухання) творів художньої літератури – оповідання, казки, вірші; обговорення прислів'їв і приказок; вивчення скоромовок);
- практичні (ігри; ігрові вправи; розв'язання проблемних ситуацій; малювання; співи; інсценування; моделювання та програвання ситуацій спілкування; розповіді дітей; складання казок; створення колажів).

Для роз'яснення дітям тих чи інших правил, пов'язаних з культурою спілкування, використовували бесіди. Доцільними виявилися етичні бесіди, мета яких полягала в розширенні когнітивної сфери дітей, формуванні в них уявлень про моральні якості, необхідні для культури спілкування; вступні бесіди, які ми застосовували в процесі підготовки дітей до певної діяльності; підсумкові бесіди, які проводилися для уточнення, систематизації знань.

Враховуючи вікові особливості дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, бесіди були короткими й обов'язково супроводжувалися відеоматеріалом або наочностю (плакати, малюнки, фотографії). Теми для бесід обов'язково пов'язувалися з життям, досвідом, враженнями дітей. Це давало змогу зробити матеріал доступним, а заняття й виховні години цікавими.

Так, під час опрацювання теми «Я – людина серед людей» висвітлювали сутність таких понять, як «спілкування», «культура», «культура спілкування».

Заняття розпочиналося бесідою такого змісту:

– Що таке спілкування? («Розмови», «бесіди», «коли одна людина говорить, а інша слухає»).

– Так, люди зустрічаються і розмовляють, тобто спілкуються. Під час спілкування ми щось розповідаємо або про щось запитуємо, просимо поради або даємо пораду. При цьому ми або радісні, або засмучені, здивовані або налякані, нам цікаво або не дуже. Все це і є спілкування.

Надалі запитували в дітей, чи існують, на їхню думку, якісь правила спілкування? Більшість дітей вважала, що таких правил спілкування не існує, але були й такі, які не змогли визначитися з відповіддю.

Повідомляли, що такі правила існують. Є слова, за допомогою яких

ми вітаємося або прощаємося, дякуємо або вибачаємося. Існують певні правила знайомства та звертання. Щоб нас зрозуміли, ми маємо правильно та чітко розмовляти. Також, слід бути привітними та доброзичливими; вміти слухати людину, з якою спілкуємося; вміти співчувати або радіти разом з іншими, а також поступатися, щоб не виникло сварки. Всі ці уміння говорять про культуру поведінки та культуру спілкування людини.

У процесі подальшої бесіди розповідали дітям, що доволі часто зовні красива, акуратно одягнена людина поводить себе грубо, непристойно. Така людина нікому не подобається. Навіть її зовнішній вигляд не може змінити думку оточуючих про неї. Всім нам хочеться спілкуватися та бути поруч з людьми добрими, чуйними, ввічливими. Уже по тому, як людина заходить до кімнати, вітається, яким тоном промовляє слова вітання, прощання, вдячності, можна зробити висновок про її культуру та вихованість.

(Після бесіди діти переглядали відеоролики, які демонстрували прояви ввічливості або грубості, доброзичливості або невихованості в ситуаціях спілкування).

Зважаючи на вік дітей, при проведенні занять широко використовували принцип наочності, адже й старші дошкільники, і молодші школярі набагато краще запам'ятовують те, що бачать, ніж те, що чують. З цією метою нами були підготовлені тематичні відеоролики (до кожного заняття зі старшими дошкільниками і для більшості занять з учнями 1-х класів), які демонструвалися у процесі бесід. Прислуговувалися відеоролики і під час ознайомлення дітей з проблемними ситуаціями, різними емоціями, способами вербального й невербального спілкування.

Наприклад, при опрацюванні теми «Емоції: пантоміміка» дітям пропонується переглянути відеоролики, де люди виражають свій емоційний стан не лише мімікою, а й пантомімікою (вираження емоцій жестами, рухами, позою, ходом). Після цього проводилося опитування за змістом побачених емоцій:

Радість (стрибає, плескає в долоні). Смуток (сидить, підперши щоку рукою; йде, «повісивши» голову). Здивування (долоні разом і прижаті до грудей; «застиг» на місці). Інтерес (широко відкриті очі, уважний погляд, голова схилена набік). Злість (тупоче ногами; швидко йде; стоїть «руки в боки»). Страх (закрив обличчя руками; сидить, відхилившись назад; тікає). Сором (опустив голову і не дивиться на співрозмовника).

Більшість дітей правильно визначили такі емоційні стани, як радість, смуток, здивування, злість та страх; труднощі викликали емоції, пов'язані з проявами інтересу та сорому. Тому після додаткового роз'яснення проводився повторний перегляд, який супроводжувався повторенням дітьми тих рухів, які вони бачили на екрані.

Важливою складовою кожного заняття або виховної години визначили художнє слово – читання оповідань, віршів, казок, адже читання – це «віконце, через яке діти бачать і пізнають світ і самих себе [8, с. 194],

а художня література «...дає ... образи і малюнки, уяви і розуміння з приводу щоденних взаємовідносин людей, пробуджує, поширює й ушляхетнює уяву і почуття, виховує признання того, що в цих взаємовідносинах є гарного і негожого, морального і непутящого, закидає в душу його ідеальні поривання» [6, с. 159].

Читання художніх творів обов'язково супроводжувалося аналізом та обговоренням почутого. Використання цього прийому давало змогу виявити розуміння дітьми тих чи інших правил, з'ясувати, які з них їм добре відомі, а з якими вони малознайомі чи незнайомі зовсім. Під час обговорення звертали увагу не лише на добрі та гарні вчинки та правильні слова персонажів, а й підводили дітей до усвідомлення наслідків помилкових висловлювань чи дій. У такий спосіб старші дошкільники та молодші школярі краще навчалися розрізняти позитивне й негативне, прийнятне та неприйнятне для культури спілкування.

Наприклад, під час опрацювання теми «Слово чемне кожному приємне» читали оповідання В. Сухомлинського «Навіщо дякують?», в якому йдеться про те, як дідусь подякував струмочку, з якого напився води. Після читання запитували дітей, навіщо дякувати струмочку, який цього не почує?

З'ясувалося, що більшість дітей обох вікових груп не можуть дати відповідь на це запитання. Тому в змісті подальшої бесіди пояснювали, чому ми повинні бути вдячними не лише людям, а й природі навколо нас.

– Люди можуть дякувати не лише людям, а й природі, яка їх оточує, наприклад, сонечку за тепло; дощику за водичку, яка напоює рослини та тварин; вітру за те, що розганяє хмари... Коли людина дякує, вона показує, що вона вихована та ввічлива, цінує слова та вчинки інших. І неважливо, кому людина дякує, сонечку чи іншій людині.

– Погляньте навколо та скажіть, кому або чому і за що ми могли б зараз сказати «дякуємо»? (Діти наводили багато прикладів, що свідчило про розуміння ними важливості слів подяки: нянечці, що прибирає; вітру, який приносить влітку прохолоду; батькам, які піклуються; песику, який охороняє садочок і т.п.).

У житті дітей 5–7 років важливе місце займає казка. Занурюючись у світ казкових персонажів, діти навчаються поважати людей, товаришувати й співчувати, допомагати іншим, захищати слабких, бути щедрими й великодушними, добрими й відповідальними. У казках зло завжди покарано, а добро перемагає [4]. Поведінка та відносини казкових персонажів стають мірилом власної поведінки дитини й мірилом поведінки її товаришів. Дитина приміряє казкових персонажів до себе та пізнає завдяки цьому «моральні основи життя, соціальних взаємовідносин» [5].

При опрацюванні теми «Уміння поступатися» пропонували послухати казку «Уперті кози».

Жили колись на світі дві уперті кози. І ось одного разу вони

зустрілись на вузенькій дошці, що була перекинута через глибокий арик. ...

Після завершення читання проводилося обговорення за такими запитаннями:

- Чи правильно поводитись кози?
- Якби одна з них поступилася іншій, що б було?
- А чи траплялося вам потрапляти в таку ситуацію, в якій опинилися уперті кози? Як ви поводитися?

Розроблені нами програми передбачали не тільки читання/слухання казок, а й залучення дітей до «творення» власних. Методика цієї роботи полягала в тому, що пропонувалися персонажі або назва казки, а діти самостійно вибудовували її сюжет (колективна робота). Це сприяло розвитку в старших дошкільників і молодших школярів творчої уяви, кмітливості та спостережливості, активізувало їх на використання накопиченого досвіду з культури спілкування, вражень про навколишню дійсність і відносини між людьми. Під час «творення» відбувався обмін уявленнями, хвилюваннями, почуттями; діти міркували і висловлювали свої особисті думки.

Так, на одному занятті за темою «Вітання та прощання» дітям було запропоновано скласти казку «Білочка запросила гостей», спираючись на таку інформацію: персонажі казки Ведмідь, Вовк, Лисиця та їхня поведінка – вихований, сором'язливий, груба.

Складаючи казку, діти запам'ятовували та закріплювали різні форми вітання і прощання, навчалися поводитися в ситуаціях вітання і прощання (погляд у вічі співрозмовнику, посмішка, поза та жести).

Для закріплення матеріалу за темою «Звернення» пропонувалося скласти казку за малюнками. З цією метою демонстрували набір малюнків і ставили запитання, які мали допомогти дітям виконати завдання.

На одному із занять за темою «Доброзичливість» складалася казка «Мандри доброго Кота». У цьому випадку пропонували лише назву, а діти самостійно складали сюжет і вигадували героїв.

Серед наочних методів вагоме місце відводилося перегляду й аналізу мультфільмів. Адже, як справедливо відзначає О. Мелкозьорова, мультиплікація є видом сучасного мистецтва і, як і будь-який вид мистецтва, сприяє формуванню культури особистості та засвоєнню культурної спадщини. Мультфільми справляють великий вплив на дітей, яким ще бракує життєвого досвіду й знань, і які пізнають світ крізь зорові образи та відчуття [4].

Мультиплікаційні фільми – це своєрідні візуалізовані життєві історії, ситуації, які за відносно короткий проміжок часу демонструють глядачам вчинки та поведінку героїв, а також їх наслідки [2, с. 68].

У нашій роботі перегляд мультфільмів супроводжувався обговоренням побаченого за спеціально розробленими запитаннями. Це, з одного боку, сприяло кращому усвідомленню дітьми змісту ситуацій, а з

іншого, – допомагало виявити наявні в них недоліки в плані різних аспектів культури спілкування. Обговорення зазвичай відбувалося після завершення перегляду мультиплікаційного фільму. Хоча при роботі зі старшими дошкільниками обговорення часом вводили в процес самого перегляду, роблячи для цього короткі паузи.

Оскільки характерною властивістю дітей 5–7 років є наслідування, в тому числі й наслідування героїв мультфільму, обговорення давали змогу попередити негативні прояви й підсилити вагу позитивних прикладів.

При вивченні теми «Емоції» розглядали місце посмішки в спілкуванні. Дуже яскравим прикладом значення посмішки в житті людини є мультфільм «Крихітка Єнот», який і було запропоновано для перегляду.

Після перегляду мультфільму проводиться обговорення за такими запитаннями: Кого Крихітка Єнот побачив у ставку? Що порадила Мавпочка? Допомогла їй порада Крихітці Єноту потоваришувати з «Тим, хто сидить у ставку»? Що порадила мама Крихітці Єноту? А це допомогло? Що ми маємо робити, щоб з нами було приємно спілкуватися?

Більшість тем програми передбачала роботу над змістом прислів'їв і приказок. Прислів'я і приказки – це своєрідний кодекс моральної поведінки. Метою прислів'я з давніх часів було виховання. Як відзначав К. Ушинський, пояснення прислів'я – це завжди розв'язування розумової задачі. Пояснюючи прислів'я, діти прилучаються до народної мудрості та вчаться жити в суспільстві, дотримуючись певних правил [5].

При опрацюванні теми «Слово чемне кожному приємне» для аналізу були запропоновані такі прислів'я: «Будь ласка не кланяється, а спасибі спину не гне», «З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим», «Ввічливих і лагідних скрізь шанують».

Коли цей вид роботи було застосовано вперше, більшість дітей відчували утруднення в поясненні змісту прислів'їв. Тому переорієнтували методику роботи. Спершу читали прислів'я, а діти повторювали. Потім ставили запитання, за необхідності подавали коментарі, проводили аналогію:

– Коли ми піднімаємо великий камінь, нам важко? (Так). А коли кажемо «будь ласка»? (Ні). Отже, сказати «будь ласка» зовсім не важко, тому й кажуть, що «Будь ласка не кланяється».

У процесі проведення формувального етапу експерименту проводили проміжні зрізи, кількісні показники яких були значно кращими за показники, які ми отримали до початку дослідно-експериментальної роботи. Спостереження за поведінкою дітей та їх спілкуванням у реальному житті також показало, що діти застосовують набуті знання в повсякденних ситуаціях.

Таким чином, розроблений нами зміст виховних годин для старших дошкільників і першокласників, форми та методи його реалізації довели

свою ефективність. Дотримання принципу наступності, який покладався в основу розроблених нами програм, дав змогу не тільки сформувати необхідні для культури спілкування знання, вміння й навички в дітей зазначених вікових категорій, а й забезпечив їх закріплення та розширення мірою переходу дитини зі старшої групи дитячого садка до першого класу школи.

У подальшому для формування основ культури спілкування старших дошкільників і молодших школярів плануємо використати і проаналізувати ефективність таких методів навчання: сюжетні розповіді (словесні методи), ігри, ігрові вправи, рольові ігри, моделювання та програвання ситуацій, інсценування, вирішення проблемних ситуацій, малювання, створення колажів (практичні методи).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой толковый психологический словарь / [авт. текста А. Ребер]. – М. : Вече, АСТ, 2000. – 560 с. – Penguin: [перев. с англ.]
2. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки : метод. посібник для спеціалістів, які працюють з бездоглядними та безпритульними дітьми та підлітками / [авт. кол.: Т. В. Журавель, Т. Л. Лях, О. М. Нікітіна ; за ред. Т. В. Журавель]. – К., 2010. – 168 с.
3. Дерябо С. Д. Гроссмейстер общения: иллюстрированный самоучитель психологического мастерства / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – М. : Смысл; Academia, 1996. – 192 с.
4. Мелкозёрова Е. Возможности мультипликации как вида современного искусства при обучении и воспитании дошкольников [Электронный ресурс] / Е. Мелкозёрова. – Режим доступа : www.oneframe.ru/Статьи
5. Методика роботи з виховання культури поведінки [Електронний ресурс] / Вчитель вчителю, учням та батькам. – Режим доступу : www.teacher.at.ua
6. Сірополко С. О. Завдання нової школи // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : [хрестоматія / упоряд. : Л. Д. Березівська та ін.] / Сірополко С. О. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 140–175.
7. Социальная психология и этика делового общения : учеб. пособие для вузов / В. Ю. Дорошенко, Л. И. Зотова, Н. А. Нартов и др. ; [под общей ред. проф. В. Н. Лавриненко]. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 160 с.
8. Хміль Ф. І. Ділове спілкування : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів] / Ф. І. Хміль. – К. : Академвидав, 2004. – 280 с.